

Katolicy z Polski na rozdrożu

<https://doi.org/10.14746/h.2023.3.6>

Józef Baniak, *Religijność i kościelność dorosłych katolików polskich w latach 1956–2020 na tle przemian cywilizacyjnych i społecznych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Nauk Społecznych i Humanistycznych UAM, Poznań 2023, ss. 696.

W Polsce, mimo że po 1989 roku nastąpiła znaczna modernizacja społeczno-ekonomiczna, utrzymywała się w dalszym ciągu subiektywna religijność i przywiązanie do Kościoła katolickiego, a także relatywnie wysoki poziom praktyk religijnych. Jeszcze w 2004 roku socjolog Piotr Sztompka formułował optymistyczne prognozy dla polskiego katolicyzmu, dostrzegał nawrót do tradycyjnej religii i do rozmaitych form metafizycznej wiary. Wskazywał na masowy udział młodzieży w pielgrzymkach i postmaterialistyczną rewolucję w dziedzinie świadomości. Młodzież staje się rezerwuarem niezaspokojonych wrażeń metafizycznych. Przed Kościołem katolickim są – według niego – dobre lata, a odradzająca się religijna tendencja będzie się posuwać. Także nową ewangelizację ocenił on jako tendencję wzrostową¹.

Wielu socjologów ocenia polską vitalność religijną jako przypadek szczególny. Wskazuje się tu na takie przyczyny, jak powiązanie polskiego narodu z katolicyzmem, na opozycyjną działalność Kościoła katolickiego wobec reżimu komunistycznego. Równocześnie wysuwa się przypuszczenie, że i w społeczeństwie polskim zaczną powoli oddziaływać struktury uniwersalnych procesów, do jakich odnosi się teoria sekularyzacji. Obecna sytuacja utrzymuje się – w dużej mierze – niezależnie od poziomu modernizacji, stąd proces dechrystianizacji (sekularyzacji, laicyzacji) będzie upowszechniał się z pewnym opóźnieniem. W dalszej przyszłości Polska nie uchroni się przed przyspieszeniem tego procesu.

---

¹ A.K. Koźmiński, P. Sztompka, *Rozmowa o wielkiej przemianie*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzanie im. Leona Koźmińskiego, Warszawa 2004, ss. 198–199.

Polska jest wyjątkiem w sekularyzującej się czy zdechrystianizowanej Europie. Do niedawna zmiany w religijności w społeczeństwie polskim miały dość łagodny przebieg i były trudno zauważalne, nie alarmowały ludzi Kościoła katolickiego, ale w dłuższym okresie widać niewielkie zmiany. Co prawda mówiło się od pewnego czasu o stopniowym odchodzeniu młodych ludzi od Kościoła w sferze praktyk religijnych, ale w skali całego społeczeństwa zmiany w praktykach religijnych były mniejsze, niemal niezauważalne. Wielu socjologów, zwłaszcza z krajów zachodnich, prognozowało negatywne przemiany w polskim katolicyzmie i w tożsamościach religijnych Polaków. Niektórzy obserwatorzy społeczeństwa polskiego już dzisiaj dostrzegają daleko idące zmiany w religijności Polaków, a tezę o wyjątkowym charakterze polskiej religijności na tle innych krajów europejskich uważają za wręcz fałszywą. Zdecydowana większość socjologów europejskich wypowiadających się na temat polskiego katolicyzmu prognozuje szybką sekularyzację w Polsce i uleganie wpływom negatywnych wzorców kulturowych rozpowszechnionych na Zachodzie. Mówi się o transferze zachodnioeuropejskiego sekularyzmu i zasymilowaniu katolickiej Polski do Europy na jej własnych warunkach.

Według Petera L. Bergera:

Polska podąży prawdopodobnie w tym samym kierunku co inne kraje europejskie. Podobnie było z Irlandią – ten do niedawna bardzo katolicki kraj bardzo szybko się zmienił. Czy Polska będzie pod tym względem drugą Irlandią? Nie wiem, ale przypuszczalnie tak, jeśli tylko obecnie obserwowane tendencje się utrzymają².

Niektórzy jednak, na przykład Charles Taylor, mówią o Polsce i jej religijności jako bardzo szczególnym przypadku³. W kontekście różnorodnych diagnoz i prognoz dotyczących polskiego katolicyzmu w trzeciej dekadzie XXI wieku ważna jest naukowa refleksja nad jego przyszłością w świetle badań socjologicznych zrealizowanych w naszym kraju przed 1989 rokiem i w warunkach transformacji ustrojowej po 1989 roku.

Pierwszą taką próbę podjął Autor niniejszej recenzji w 1991 roku w książce pt. *Religijność w procesie przemian. Szkice socjologiczne*. W Przedmowie do tej książki Profesor Władysław Piwowarski napisał:

Książka ks. Janusza Mariańskiego jest podsumowaniem dotychczasowych wyników badań socjologicznych nad religijnością w Polsce, uzyskanych w ośrodkach naukowych zarówno kościelnych, jak i świeckich. W punkcie wyjścia opisów i analiz Autor przyjął hipotezę ogólną, dotyczącą dwóch płaszczyzn funkcjonowania religii w społeczeństwie polskim. Według tej hipotezy religijność w Polsce kształtuje się na wysokim poziomie i wykazuje stabilność, ale przede wszystkim na płaszczyźnie ogólnonarodowej („wiara narodu”),

² *Religia i nowoczesność*. Rozmowa z amerykańskim socjologiem religii Peterem L. Bergerem, „Europa. Miesięcznik Idei” 2012, nr 5, s. 26.

³ Ch. Taylor, *Koniec świata chrześcijańskiego – strata czy zysk?*, „Przegląd Powszechny” 2002, nr 21, s. 13.

natomiast na płaszczyźnie życia codziennego poziom ten jest znacznie niższy i podlega wielokierunkowym zmianom, zwłaszcza w kierunku selektywności („religia życia”).

I dalej:

Gdy chodzi o drugą płaszczyznę, trzeba podkreślić, że religijność polska w przeszłości pełniła wielorakie funkcje: z jednej strony przenikała całe życie jednostki, rodziny, wspólnoty lokalnej i narodowej, z drugiej zaś dostarczała sensu i tożsamości, co oznacza, że była ona adekwatna do potrzeb i problemów tak w sferze życia indywidualnego, jak wspólnotowego. Na skutek przemian kulturowo-społecznych religijność ta nie pełni już wielu dotychczasowych funkcji. Miejsce jej tradycyjnej »siły« zajmuje nowoczesna „słabość”. Wyrazem tego jest m.in. selektywność, szeroko upowszechniona wśród katolików polskich⁴.

W trzydzieści lat później Profesor Józef Baniak podjął próbę zdiagnozowania przemian w religijności i kościelności Polaków w latach 1956–2020, a więc zarówno w okresie tzw. realnego socjalizmu, jak i w czasie przemian ustrojowych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych po 1989 roku. W 2022 roku ukazała się jego książka, będąca oryginalną i pogłębioną syntezą zmian w religijności i moralności młodzieży polskiej (*Religijność i moralność młodzieży polskiej w latach 1956–2018 na tle przemian cywilizacyjnych i społecznych. Studium socjologiczne*, Poznań 2022). Obecnie recenzowane studium socjologiczne dotyczy przemian w religijności i kościelności dorosłych katolików polskich, będących w wieku 18–70 lat. Obydwie prace socjologiczne, do pewnego stopnia jako tom I i tom II, stanowią całościową panoramę przemian religijności i więzi z Kościołem katolickim (kościelność) w społeczeństwie polskim.

Prezentowana książka Profesora Baniaka stanowi rodzaj podsumowania imponującej, wieloletniej aktywności naukowej tego socjologa, owocującej kilkudziesięcioma książkami i setkami artykułów z zakresu socjologii religii, socjologii Kościoła, socjologii parafii i socjologii moralności. Wykorzystana bibliografia obejmująca 60 stron (około 1500 pozycji) wskazuje na oczywiste kompetencje Autora w zakresie badanej problematyki, którą podejmuje od wielu lat, ale i o swoistej pracowitości benedyktyńskiej, ukierunkowanej na rzetelne i kompleksowe zebranie literatury naukowej, tak głównej, jak i pomocniczej. Autor gromadzi zarówno literaturę teoretyczną, jak i empiryczną, tak aby każda postawiona w książce teza miała swoje udokumentowanie i uprawomocnienie. Bibliografia jest dobrana w sposób prawidłowy i nad wyraz wystarczający.

Podstawowym problemem badawczym, na którym koncentruje się Profesor Józef Baniak, jest socjologiczna analiza stanu i dynamiki religijności oraz kościelności dorosłych katolików polskich w drugiej połowie XX wieku i w dwóch dekadach XXI wieku, widziana w ich postawach, przekonaniach, postępowaniu

⁴ W. Piwowski, *Przedmowa*, w: J. Mariański, *Religijność w procesie przemian. Szkice socjologiczne*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1991, ss. 5–6.

i działaniu. Czy realizacja tej religijności była adekwatna do wymagań religijnych, a szczególnie wymagań kultowych Kościoła instytucjonalnego? W jakim stopniu odbiegała ona od tych wymagań i oczekiwań? Czym specyficznym oznaczała się religijność i kościelność dorosłych katolików na przełomie wieków (podobieństwa i różnice)? W jakim stopniu procesy polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturowe w naszym kraju oddziaływały na trwałość i zmianę religijności badanych dorosłych katolików?

Książka składa się z ośmiu rozdziałów poprzedzonych wstępem oraz podsumowującym zakończeniem, zawierającym najważniejsze konstatacje i wnioski wynikające z przeprowadzonych w książce analiz socjologicznych zebranych wyników badań empirycznych, zarówno o charakterze ogólnopolskim, jak i regionalnym, realizowanych przez ośrodki kościelne (na przykład Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Ośrodek Sondaży Społecznych OPINIA, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polski Pomiar Postaw i Wartości Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego), jak i ośrodki świeckie (na przykład Ośrodek Badań GfK Polonia, Pentor, Polskie Generalne Sondaże Społeczne, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Diagnoza Społeczna oraz instytuty socjologiczne z kilku uniwersytetów). Zebranie tych materiałów rozproszonych w rozlicznych publikacjach zwartych i w czasopismach naukowych nie było sprawą łatwą ani prostą w realizacji.

Struktura książki jest merytorycznie i logicznie spójna, rozdziały mają czytelnie sformułowane tytuły oraz rozbudowaną strukturę wewnętrzną. W rozdziale pierwszym, który ma charakter wprowadzenia teoretycznego, Autor omawia takie kwestie, jak: definicje, parametry i wskaźniki religijności; formy i typy religijności; społeczny wymiar religijności; religijność kulturową; nowe formy religijności i duchowości, scenariusze zmian w religijności i kościelności. Sześć następných rozdziałów ma charakter empiryczny: w rozdziale drugim przedstawia globalne deklaracje wiary (przynależność wyznaniowa), wierzenia i praktyki religijne, przynależność religijna, motywy wiary religijnej i niewiary, deklaracje częstotliwości praktyk religijnych obowiązkowych i nadobowiązkowych; w rozdziale trzecim – wiedzę religijną dorosłych katolików, jej źródła i wskaźniki (źródła wiedzy religijnej i jej zakres; znajomość i rozumienie dogmatów wiary: o Trójcy św., o Jezusie Chrystusie, o osobie Matki Boskiej, o sprawach ostatecznych człowieka; liczba i nazwa sakramentów św., nazwiska Ewangelistów i „ludzi Kościoła”).

I dalej: w rozdziale czwartym analizuje wiarę i wierzenia religijne (teocentryczne, chrystologiczne, eschatologiczne, maryjne i eklezjalne dogmaty wiary katolickiej); w rozdziale piątym – praktyki religijne (msza św. niedzielną, spowiedź i komunie wielkanocna, nieobowiązkowe powtarzalne praktyki kultowe, publiczne praktyki religijne, motywacje praktyk religijnych); w rozdziale szóstym – Kościół instytucjonalny (istota Kościoła i utożsamianie się z nim, zaufanie i nieufność do Kościoła instytucjonalnego, społeczna i polityczna aktywność i kompetencje Kościoła, autorytet religijny, moralny i społeczny Kościoła w społeczeństwie;

w rozdziale siódmym – parafie rzymskokatolickie (zainteresowanie sprawami parafialnymi i działania na rzecz parafii, identyfikacja z własną parafią, więź osobista z parafią, zaangażowanie parafii w sprawy i potrzeby jej mieszkańców); w rozdziale ósmym – kapłaństwo hierarchiczne, kapłani w świadomości katolików (istota i struktura powołania kapłańskiego, aksjologiczny wymiar kapłaństwa, religijna i społeczna rola księdza, więź osobista z księżmi parafialnymi, model i wzór osobowy księdza parafialnego).

Samo wyliczenie podstawowych problemów badawczych ukazuje rozmiary całego przedsięwzięcia socjologicznego. Nie wnikając w szczegóły prezentowanej tutaj problematyki, trzeba podkreślić, że Autor ujmuje religijność z socjologicznego punktu widzenia, czyli jako zjawisko społeczno-kulturowe, jako fakt społeczny ujawniający się w świadomości i zachowaniach jednostek i grup społecznych. Oznacza to, że socjologia zajmuje się religijnością, o ile przejawia się ona w komunikacji, w interakcjach i w życiu grup społecznych. Pozwala zrozumieć społeczny wymiar religii w życiu jednostek i w społeczeństwie, jako rzeczywistość ujawniającą się w religijnych ideach i przekonaniach, przeżyciach, wartościach i normach, w praktykach religijnych oraz w relacjach z Kościołem, parafią i duchowieństwem. Jest to ważny, jeden ze znaczących aspektów badań naukowych nad religijnością, który nie tylko nie wyklucza, ale wręcz zakłada jej badanie również w innych aspektach. Socjologia pozwala dostrzec pewne kwestie, a jako wczesny system ostrzegawczy pozwala zobaczyć to, czego inni nie dostrzegają.

W recenzowanym opracowaniu Autor opisuje – w świetle badań socjologicznych i sondaży opinii społecznej – dokonujące się zmiany w religijności i kościelności społeczeństwa polskiego w latach 1956–2020 na przykładzie kilku podstawowych parametrów religijności: autodeklaracje wyznaniowe i religijne, wiara i wierzenia religijne, praktyki religijne, więź z Kościołem katolickim, więź z parafią katolicką oraz kapłaństwo jako powołanie i zawód. Poza kręgiem zainteresowań badacza znalazł się tzw. konserwacyjny wymiar religijności związany z moralnością oraz doświadczenie religijne. Doświadczenie religijne jest rzadko podejmowanym tematem badawczym w polskiej socjologii religii. Przyjęte przez Autora parametry religijności są jako znaczące aspekty eksponowane w wielu badaniach nad religijnością w Polsce. Z przeprowadzonych analiz socjologicznych wynika, że przez kilka dekad powojennych w społeczeństwie polskim cechy „ciągłości” przeważały nad „zmianą”. Dopiero po 2005 roku (a może nawet po 2010 roku) zaznaczyły się wyraźne zmiany w religijności i kościelności Polaków. Profesor Baniak analizuje – według przyjętych odniesień czasowych – przemiany religijności i kościelności do 2020 roku.

W ostatnich kilku latach następują w społeczeństwie polskim wyraźniejsze zmiany w religijności i kościelności, które pozwalają sformułować hipotezę już nie tylko o powolnej, ale i o przyspieszonej sekularyzacji. Badania socjologiczne i sondaże opinii publicznej potwierdzają tezę o zarysowującej się zmianie w glo-

balnych postawach młodego i starszego pokolenia Polaków wobec religii, czyli na płaszczyźnie tzw. religijności ogólnonarodowej, jak i przede wszystkim na płaszczyźnie życia codziennego (świadomość oraz zachowania religijne i moralne). Zwłaszcza wartości i normy moralne o proveniencji religijnej są kwestionowane, a nawet odrzucane, podlegają liberalizacji i marginalizacji. Nie mówi się o jednej, lecz o wielu zróżnicowanych formach religijności i moralności w dynamicznie zmieniającym się społeczeństwie polskim. W tym kontekście recenzowane opracowanie prezentowane przez poznańskiego socjologa nabiera szczególnego znaczenia, jako bardzo ważny punkt odniesienia dla przemian dokonujących się w przekształcaniach religijności i kościelności w przyszłości.

W drugiej połowie XX wieku deklarowane wierzenia i praktyki religijne w Polsce były na względnie stałym poziomie, a kolejne kohorty wiekowe pozostawały na zbliżonym poziomie. Od końca pierwszej dekady XXI wieku sytuacja religijna i kościelna w społeczeństwie polskim zaczęła się wyraźnie zmieniać, a symptomy sekularyzacji – zwłaszcza w środowiskach młodzieżowych – stawały się coraz bardziej widoczne. Józef Baniak w jednym ze swoich wywiadów w 2011 roku stwierdził, że dopóki żyje starsze i średnie pokolenie, związane rytuałami i wierzeniami religijnymi, zmiany nie będą następować gwałtownie.

Gdy do głosu dojdzie dzisiejsza młodzież, to się może skończyć. Ona nie chce być w Kościele nakazów i zakazów, mówiącego niezrozumiałym językiem. Są nawet wierzący, ale niereligijni. Nie wolno też nie doceniać dwóch zjawisk: globalnej migracji i Internetu, które mają wpływ także na życie religijne ludzi. Nie tylko w życiu świeckim wzorujemy się na społeczeństwach zachodnich, a tam desakralizacja dokonała się już dawno. Jednak w tych zdesakralizowanych, zeświecczonych społeczeństwach zaczyna się już powoli pojawiać tęsknota za sacrum i próba powrotu do religijnych korzeni⁵.

Część polskich socjologów uważa, że w dłuższej perspektywie Polska upodobni się pod względem religijnym do krajów zachodnich.

Profesor Józef Baniak przyjmuje w swoich analizach socjologicznych neutralny aksjologicznie punkt widzenia, chociaż sporadycznie pojawiają się w opracowaniu akcenty aksjologiczne. Profesor nie wartościuje jednak dokonujących się przemian w religijności i kościelności według kategorii, które z nich są dobre, a które złe. Jako socjolog wskazuje przede wszystkim na swoiste społeczne „zaplecze wiary”, interesuje go społeczna strona relacji człowieka z Bogiem i ludzi między sobą w perspektywie religijnej. Nie pomija on, a tym bardziej nie lekceważy tego, jakie jest samorozumienie danej religii i Kościoła katolickiego. Poza tym religijności i kościelności nie da się w pełni sprowadzić do tego, co jest socjologicznie mierzalne. Nie wszystko da się empirycznie wymierzyć.

⁵ *Święta nasze nieświęte. Rozmowa z Prof. Józefem Baniakiem, socjologiem religii, o tym, do czego ludziom wciąż są potrzebne bożonarodzeniowe, rodzinne celebracje, i o coraz płytszej wierze Polaków*, rozmawiała Joanna Podgórska, „Polityka” 2011, nr 52/53, s. 26.

Profesor Baniak analizował sytuację religijną i więź z Kościołem katolickim oraz parafią (tzw. kościelność) w społeczeństwie całościowym i w pewnych w lokalnych środowiskach społecznych, zwracał także uwagę na zewnętrzne i wewnętrzne czynniki przemian i transformacji. W sytuacji wzrastających procesów sekularyzacji, indywidualizacji i pluralizacji zmieniają się preferencje wierzących, nawet jeżeli pewne sposoby pojmowania religii dominują w przestrzeni życia społeczno-religijnego. Autor stosował tu zarówno „hermeneutykę ciągłości”, jak i „hermeneutykę zmiany” („kontynuacja w zmianie”). Socjologowie opisują i interpretują życie społeczne, w tym i życie religijne – niekoniecznie muszą zmieniać ten świat, ale powinni pomagać ludziom ten świat zrozumieć.

Trzeba podkreślić, że książka Profesora Józefa Baniaka ukazuje nie tylko przekrój religijności i kościelności „tu i teraz”, ale także jej dynamikę z okresu ponad 60 lat. Cenne są zwłaszcza zasygnalizowane tendencje i kierunki przemian. Jakkolwiek mają one w niektórych przejawach negatywny charakter z punktu widzenia modelu kościelnego, to jednak nie wyklucza to procesu rewitalizacji religijności kościelnej w pewnych kręgach katolików, co jednak jest mniej widoczne w tym opracowaniu. Książka jest rzetelną diagnozą w zakresie przemian religijności i kościelności tak jednostek ludzkich, jak i zbiorowości oraz całego społeczeństwa. Kapitał religijny w Polsce nie jest czymś nienaruszalnym i bezwzględnie trwałym. Dokonujące się powolne przekształcenia w religijności rzutują i będą rzutować na więzi z Kościołem jako instytucją społeczną i religijną oraz na więzi w jego najbardziej podstawowych strukturach, tj. w parafiach, i odwrotnie. Procesy sekularyzacji, dezinstytucjonalizacji, pluralizacji i indywidualizacji oznaczają – jak wynika to z analiz socjologicznych Profesora Baniaka – przede wszystkim osłabienie więzi z Kościołem i „odkościelnienie” samej religijności. Zmienia się w sposób przyspieszony pozycja i rola Kościoła katolickiego w społeczeństwie polskim.

Jeżeli nawet większość współczesnych Polaków określa siebie jako wierzących, to nie oznacza to bynajmniej braku zmian w ich religijności. W rzeczywistości społecznej zaznacza się wyraźna zmiana od religijności zinstytucjonalizowanej (kościelnej) do religijności na nowo kształtowanej, z akcentem na wolność wyboru (religijność selektywna, wybiórcza, sfragmentaryzowana, płynna). Przyjmuje się te prawdy wiary, które jednostce odpowiadają. Można ten proces określać jako deregulację religii kościelnej, rozbicie wiary czy przejście od „silnego” do „słabego” modelu religijności. Nie wydaje się, że ten kryzys będzie szybko przezwyciężony, ma on znamiona zjawiska „długiego trwania”. W warunkach nasilających się w społeczeństwie procesów dezinstytucjonalizacji, pluralizacji i indywidualizacji istnieje spontaniczny, oddolny nacisk wywierany na Kościół, by jednostkom pozostawić decyzję określenia znaczenia religijności w życiu i sposobów jej przeżywania.

Religijność wybierana jest mniej stabilna niż religijność dziedziczona społecznie i kulturowo, gdyż bezrefleksyjna akceptacja religii przekształca się stopniowo w refleksyjną dezakceptację. Co prawda można wierzyć bez absolutnej pewności,

można wierzyć, tkwiąc w wątpliwościach i niezdecydowaniu, można posiadać zdecydowane poglądy moralne w warunkach religijnych wątpliwości, ale takie postawy mogą łatwo zmieniać się w obojętność religijną, a nawet w postawy areligijne. Zwłaszcza w perspektywie płynności i nieprzewidywalności współczesnych społeczeństw „płynna” religijność może wykazywać tendencje do dalszego rozpadu i deregulacji. Katolicy selektywni często nie traktują swoich postaw jako odstępstwo czy tym bardziej herezję, lecz jako autonomiczny i wolny wybór swojej wiary. Powoli rozwijają się i w społeczeństwie polskim nieortodoksyjne formy religijności i duchowości.

Z pełnym przekonaniem oceniam bardzo pozytywnie książkę Profesora Józefa Baniaka opublikowaną w Wydawnictwie Nauk Społecznych i Humanistycznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, wyrażając opinię, że spotka się ona z życzliwym przyjęciem wielu czytelników, nie tylko socjologów religii, ale i tych osób, którym bliska jest – tak w sensie poznawczym, jak i praktycznym – problematyka przemian religijności i więzi z Kościołem w społeczeństwie polskim. Dla tych, którzy są zatroskani o losy religii i Kościoła katolickiego w naszym kraju, jest ona wezwaniem do namysłu nad kondycją religijną oraz pozycją i rolą Kościoła oraz parafii w społeczeństwie polskim. Taka książka, prezentująca syntetyczne i całościowe podsumowanie wyników dotychczasowych badań socjologicznych nad stanem i dynamiką religijną w społeczeństwie polskim oraz w różnych grupach i kategoriach społecznych, jest niezwykle potrzebna. Pragnę także wskazać na komunikatywny język książki, daleki od hermetyczności i profesjonalnej stylistyki, na bogatą terminologię socjologiczną właściwą socjologii religii.

Janusz Mariański